

Ajalugu ja ulme. Karl Ristikivi ja Kalju Kirde kirjavahetusest

Janika Kronberg*

Järgnev allikapublikatsioon riivab tõepoolest mineviku kõrval ka ulmelist valdkonda, viidates ent samas ka Tunas juba varem ilmunud Rutt Hinrikuse kommenteeritud Karl Ristikivi ja Otto Aleksander Webermanni (1915–1971) kirjavahetusele¹. Paguluses Saksamaal Göttingenis elanud Otto A. Webermann oli nimelt ühendav lüli ja sidemees oma noorema naabrimehe ja vahest ka sõbra Kalju Kirde ja Ristikivi, ent ka mitme teise laia ilma pillatud eesti vaimuinimese vahel. Need sidemed sündisid, süvenesid või taastusid paraku tihti alles siis, kui Otto A. Webermann oli siitilmast lahkunud, sest Kirdest sai Webermanni, kelles ta kahtlemata nägi ka enda vaimset suunajat ja autoriteeti, arhiivipärandi korrastaja. Nii võttis Kirde Webermanni eestikeelset korrespondentsi korrastades üle ja omal moel ka jätkas kirjavahetust Karl Ristikivi ja Uku Masinguga ning uuendas tutvust Soomes Turus elanud Ilmar Talvega, kellega ta oli juba varem, ning taas tänu Otto A. Webermannile, Göttingenis kohtunud. Nagu Ristikivi esimesest kirjast Kalju Kirdele järeldada võib, saame tema ja ehk veel üsna mitme kirjavahetuse säilimise eest tänu võlgu olla just temale. Ristikivi oma kirju ju talletamise vääriks ei arvanud.

Niisamuti sai mälestus Ristikivist paar aastakümnet hiljem vältimatuks põhjuseks, miks tutvusime Kalju Kirdega ühel tema Tartus-käigul 1990. aastate alguses. Kirde tõi Saksamaalt kaasa ja loovutas Eesti Kirjandusmuuseumile Ristikivi ja veel mitmeid tema valdusse jäänud kirjavahetusi. Selle ja veel paari kohtumise ning kahjuks põgusaks jäänud edasise kirjakontakti tulemuseks oli ajakirjas Vikerkkaar ilmunud intervjuu Kalju Kirdega,² milles leidub nii tema enese eluloolisi andmeid kui ka üldisemat kultuuriloolist teavet. Laenan sellest mõned isikuloolised seigad.

Tartu Ülikooli geofüüsika ja meteoroloogiaprofessori Kaarel Kirde (1892–1953) poeg Kalju Kirde sündis 2. detsembril 1923 Pärnumaal Lelles, õppis Tartus Treffneri Gümnaasiumis ja lõpetas selle 1942. aastal. Tema koolivendadeks olid hilisem kaaslane ka Göttingenis, füsioloogiaprofessor Johannes Piiper ja kirjanik Leo Metsar, kellega peetud võrdlemisi ulatuslik kirjavahetus on samuti säilinud. Pärast põgenemist Pärnu kaudu 22. septembril 1944 Saksa laeval jõudis ta Gottenhafenis (Gdynia), kus kohtus oma Tallinna kaudu kodumaalt lahkunud vanematega. Seejärel oli ta Neuhammeri õppelaagris Sileesias ja saadeti jaanuaris 1945 rindele Oppelni all. Pärast vintsutusi, Tšehhi põrgust ning sõjavangilaagrist pääsemist õnnestus tal jõuda Ameerika tsooni. Kirjandusloolise seigana väärib märkimist, et võitluskaaslane Heino Susi on jäädvustanud Kirde kuju oma romaanis „Sarviku sulased“ *Obergefreiter* ehk vanemkapral Kalju Loode nime all.

Kalju Kirde jäi Saksamaale ning asus õppima füüsikat Göttingeni ülikoolis. Järgneva aluseks on tema 3. novembril 1998 Ilmar Talvele saadetud kiri.³ Kirde uuris veekeeriste tekkimist ja hajumist

Relvavennad Ilmar Talve ja Kalju Kirde Tartus Wilde kohvikus 1996. aasta paiku. Foto: erakogu

* Janika Kronberg (1963), kirjandusloolane, ajakirja Looming peatoimetaja, janika@looming.ee

¹ R. Hinrikus. Karl Ristikivi kirjad Otto Aleksander Webermannile. – Tuna 1999, nr. 3, lk. 94–104; R. Hinrikus. Otto Aleksander Webermanni kirjad Karl Ristikivile. – Tuna 2000 nr. 4, lk. 117–129

² Vestlus Kalju Kirdega. Usutlenu J. Kronberg. – Vikerkkaar 1994, nr. 3, lk. 70.

³ EKM EKLA, f. 404, m. 4:13.

ning tema kitsam eriala oli voolufüüsika (*Strömungsphysik*). Pärast 1950. aastal Ameerikasse asunud isa surma jäi ta toetuseta ja pidi tegema juhutoid.⁴ 1. augustist 1958 kuni 1970. aastani töötas Kirde Max Plancki Instituudis teadusliku assistendina ja sai 1960. aastal Saksa Liitvabariigi kodakondsuse. 10. mail 1962 abiellus Kirde sakslanna Nora Schaeferiga, kellega tal on kolm last. Sügisel 1970 asus Kirde tööle Göttingeni ülikooli ja Max Plancki Instituudi ühise arvutuskeskuse (Gesellschaft für wissenschaftliche Datenverarbeitung mbH Göttingen) teadusliku assistendi ja konsultandina, seejärel raamatukogu ja dokumentatsiooni osakonna juhatajana ning alates 1. jaanuarist 1988 oli ta pensionär.

Ilmar Talve pühendab Göttingeni õppinud kahe Tartu professori pojale Kalju Kirdele ja Johannes Piiperile mõned read oma autobiograafia teises köites „Kutsumatu külaline“⁵. Ostnud 1998. aastal Frankfurdi raamatumessilt Ilmamaa toimetajalt Mart Trummalilt Talve raamatu, kinnitas ja korrigeeris Kalju Kirde sama seika: „Sinu memuaarides on ka pisut juttu Sinu külaskäigust Göttingeni mais 1954, kus kohtusid oma vana Tartu tuttava Otto A. Webermanniga. Tema elas tol ajal veel välismaalaste ühiselamus, ühes vanas kasarmus kitsas piklikus toas, mis oli pappseintega lahutatud kõrvaltoast, kus oli siis minu tudengikorter. Kui Otto A. viibis stipendiaadina Bonnisi, elasid Sa paar nädalat tema toas ning saime niiviisi tuttavaks. Mulle tuli jälle meelde meie väljasõit 27. mail 1954 koos Sinu ja mu klassivenna Johannes Piiperiga Harzi mägedesse, *Oderstausee* juurde ja linnakesse St. Andreasberg (mitte St. Andresberg).“⁶

Oma huvi ulmekirjanduse vastu ning tegevust selles vallas on Kirde kirjeldanud kirjavahetuses Uku Masinguga, mis algas 1978. aastal ja vältas kuni Masingu surmani. Just mälestused Otto A. Webermanniga peetud vestlustest ajendasid teda kirjutama ka Masingule, kes samuti tundis huvi igasuguse *fantasy*-kirjanduse vastu ja nägi seost erinevate rahvaste muinasjuttude ning ulme- ja õuduskirjanduse vahel. Kirde ja Masingu kirjavahetuse on välja andnud kirjastus Ilmamaa pealkirja all „Kord kui me unistus uitis“⁷. Kirde annab teada, et tema debüüt oli ajakirjas Quarber Merkur artikliga „Bemerkungen über Weird Fiction“ 1966 ning et ta toimetas kirjastuses Insel Verlag õuduskirjanduse sarja „Bibliothek des Hauses Usher“, milles aastail 1969–1975 ilmus 16 autori 26 raamatut. Tema koostatuna ilmus 1979. aastal „Das unsichtbare Auge“ õuduskirjanduse sarjas „Phantastische Bibliothek“ (Suhrkamp Verlag) ja 1982. aastal saksa fantastikakirjanduse kogumik „In Laurins Blick. Das Buch deutscher Phantasten“ (Diederich Verlag), lisaks on ta koostanud veel ühe oma erilise lemmiku H. P. Lovecrafti saksakeelse bibliograafia. Eesti keeles on peale viidatud intervjuu ja nimetatud kirjavahetuse ilmunud veel H. P. Lovecrafti jutukogu „Pimeduses sosistaja“ arvustus Vikerkaares „H. P. Lovecrafti kosmiline õudus on jõudnud viimaks ka Eestisse!“⁸. Kirdet on tutvustanud ka Raul Sulbi H. P. Lovecrafti romaani „Hullumeelse mägedes“ (2011) järel sõnas.

Kalju Kirde kirjavahetus Ristikiviga algas Otto A. Webermanni mälestamisega ning muutus üle Johannes Aaviku „Hirmu ja õuduse juttude“ kui noorpõlve lemmiklektüüri meenutamise üha enam kirjanduslikuks, keskendudes täpsemalt muidugi ulme- ja õuduskirjandusele ning sisaldades rohkesti lugemissoovitusi ja valmisolekut Ristikivi teda huvitava kirjandusega varustada. Erinevalt mitmekülgsete huvidega Masingust ulme või õudus Ristikivi kirjanduslike prioriteetide hulka aga päris kindlasti ei kuulunud. See ei takista aga Kirdel nende kirjavahetuse põhjal Uku Masingule väitmast: „Ka kadunud Karl Ristikivi, kellega olin juba mitu aastat kirjavahetuses, luges päris heameelega Lovecrafti, Bradbury´d ja teisi ulmelugusid. Oleksin teda ka külastanud, aga ta oli meie keskelt juba 1977. a. suvel lahkunud. Tä viimastel aastatel ilmunud romaanides ajaloolistel ainetel, nii nagu „Nõidused õpilane“ ja „Rooma päevik“, esineb ka fantastilisi motive. Olen neid lugenud väga suure huviga.“⁹

Ehkki siiski – kui Ristikivi mainib oma kirjas teda erutanud belglase Jean Ray loomingut, siis selle jäljed kirjanikul parasjagu käsil olnud „Rooma päevikus“ (1976) alles ootavad tuvastamist.

Kalju Kirde suri Göttingenis 29. juunil 2008.

Karl Ristikivi kirjad Kalju Kirdele ja Kalju Kirde kirjade mustandid asuvad Eesti Kirjandusmuuseumis: EKM EKLA, f. 260, m. 7:1. Kalju Kirde Karl Ristikivile saadetud kirjad asuvad Stockholmisi Rootsi Riigiarhiivi juurde deponeeritud Balti Arhiivis.

⁴ Kirded töid Kalju vanemate põrmud Tartusse ja matsid need 5. septembril 1998 nende kunagisse kodaeda praegusel aadressil Jakob Hurda 4, kus Nõukogude ajal elas Sarvede pere, ent matsid need maja uute omanike soovil hiljem ümber Raadile.

⁵ I. Talve. Kutsumatu külaline. Autobiograafia II. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk. 226, 228.

⁶ EKM EKLA, f. 404, m. 4:13.

⁷ Kalju Kirde ja Uku Masing. Kord kui me unistus uitis. Koost. Mari-Liis Tammiste. Tartu: Ilmamaa, 2014.

⁸ K. Kirde. H. P. Lovecrafti kosmiline õudus on jõudnud viimaks ka Eestisse! – Vikerkaar 1997, nr. 7–8, lk. 183.

⁹ Kalju Kirde Uku Masingule 30.märtsil 1979. Kord kui me unistus uitis. Tartu: Ilmamaa, 2014, lk. 17.

Ristikivi kirjad

Karl Ristikivi kõnelemas paguluses tähistatud eesti raamatuaasta üritusel. Foto Karl Ristikivi Seltsi arhiivist.

3.10.1971

Lugupeetud härra Kirde!

Palju tänu teile sõbraliku kirja eest! Samal ajal pean paluma vabandust, et ma Teile juba ammu pole vastanud. Kahjuks on mitmesugused asjaolud, muuseas töökoorem ja kõikuv tervis, sundinud mind kogu mu kirjavahetust pikemaks ajaks hooletusse jätma. Et vähegi järele jõuda, olen nüüdki sunnitud kirjutama üsna lühidalt, kuigi Teie kirjas on nii palju huvitavat, et sellele hoopis pikemalt vastata tahaksin.

Sõnum Otto A. Webermanni surmast tuli üsna kiiresti tänu professor Blumfeldtile¹, kes teatas mulle sellest telefoni teel, kuigi ma just sel ajal juhtumisi kodust eemal viibisin. See oli raske sõnum, sest olime head sõbrad juba meie ühisest ülikooliajast saadik. Nagu ikka äkilise surma puhul on raske selle mõttega harjuda, et teda enam ei ole. Teie kiri oli mulle väga südamelähedane ja isegi lohutav – nii täpselt ja elavalt olete selles teda iseloomustanud, nagu oleks see olnud hilinenud tervitus temalt endalt.

On tänuväärne see vaev ja hool, mida olete näinud ta päranduse – ma mõtlen muidugi ta vaimset pärandust – korraldamisel. Ja siis on muidugi igasuguse arhiivmaterjali säilitamise ja paigutamise küsimus meie suur probleem. Sellepärast arvan, et minu kirjavahetuse võiksite küll hävitada – lihtsalt ruumi säästmise eesmärgil. See kirjavahetus oli väga sporaadiline – kahjuks. Nagu ikka, tuleb kahetsus liiga hilja. Mingit kultuuriloolist väärtust neil kirjadel minu arvates ei ole.

Tagasi tulles Otto A. Webermanni juure on märkimisväärne, kui vähe ta endast rääkis, kuigi ta muidu polnud sugugi sõnaaher. Ei olnud ka minul aimu, et ta oleks ratsutamas käinud. Meie viimasel pikemaajalisel kokkusaamisel, kui ma teda 1967. a. kevadel Göttingenis külastasin, olime koos terve päeva, aga ta rääkis vaevalt midagi oma isiklikust elust. Sellepärast võis ta mõnikord

¹ Evald Blumfeldt (1902–1981), ajaloolane, EÜS Veljesto liige, nagu ka Ristikivi. Elas Stockholmis.

oma sõpru üllatada mõne täiesti uue joonega. Nii näiteks kui ta 1941. a. suvel Tartus astus Oma-kaitsesse – kui olin pidanud teda sajabrotsendiliseks patsifistik, mida ta vahest südamepõhjas oligi. Ka minule on „Hirmu ja õuduse jutud“ jälgijätvaks noorusemälestuseks ja sellel teemal võiks kaua jätkata. Kahjuks aga läheb aeg kiiresti ja peab selle jätma edaspidiseks, lootes et see edaspidine võimalus siiski tuleb. Seniks Teile veel kord suur tänu südamliku ja huvitava kirja eest!

Heade soovide ja tervitustega

Teie

Karl Ristikivi

21.2.1973

Armas härra Kalju Kirde!

Palju tänu kirja ja pühadetervituse eest! Vastamisega olen jällegi viibinud, nii et nüüd on hilja isegi head uut aastat soovida. Osalt on mulle vabanduseks, et ma just aastavahetusel haigeiks jäin. Õnneks on see nüüd vähemalt selleks korraks minevik.

Lugesin huviga Teie saadetud prospekti Usheri Maja Raamatukogu kohta. Nii mõnegi autori nimi on ka mulle tuttav, sest olen üksikuid nende novelle lugenud nii rootsi- kui ka inglisekeelsetes antoloogiates. Esmajoones muidugi Ambrose Pierce², aga ka H. P. Lovecraft³. Yourcenari romaani⁴ kohta lugesin ühest rootsi ajalehest, aga ma ei ole kindel, kas see rootsi keeles on ilmunud. Igatahes ei ole ma seda lugenud, kuigi teema tundub põnev. Oleks muidugi huvitav nendega tutvuda. Ma ei tea ainult, kuidas Teile sel puhul tasuda või mida vastu saata. Olen ise viimasel ajal kirjutanud ühe „kriminaalromaan“ „Kahekordne mäng“, millest ma ei tea, kas see Teil juba olemas ei ole. See pole muidugi päris stiilipuhas ja kõigepealt mitte moodne kriminaalromaan. Aga ma märkasin, et ka Teie raamatukogus erinevad autorid kuuluvad teatud määral vanemasse generatsiooni. Mulle isiklikult näib, et tänapäeval on ka see kirjandusliik degenereerumas, kaldudes rohkem sadismi kui fantastika suunas. Muidugi kui see ei ole puhas science fiction, millega eriti tutvusin viimase puhkuse ajal, kui muud loetavat polnud käepärast. Muidugi on mulle juba varem silma hakanud Ray Bradbury⁵, aga ka Isaac Asimov⁶ võib mõnikord olla üsna huvipakkuv lugemine.

On ju kahjuks nii, et mul järjest vähem aega jääb ainult oma lõbuks lugeda. Aga mõnikord vähemalt olen katsunud ka iseendale mõelda ja kergemeelne olla.

Alustasin oma kirja vabandusega, nii nagu seda tihti tegi meie ühine sõber OAW, kuigi temal, kes oli usinuse ja kohusetruuduse eeskuj, selleks mingit põhjust poleks olnud. Lõpetan veelkord tänuga kirja eest ja soovin Teile kõike head jätkuvaks aastaks.

Parimate tervitustega

Teie Karl Ristikivi

² Öieti Ambrose Bierce (1842–1914), Ameerika ajakirjanik ja õuduskirjanik, kelle loomingus kasvavad läbielatud Ameerika kodusõja-elamused üleloomulikuks õuduseks, samas on tajutat ka tema absurdihuumor.

³ Howard Phillips Lovecraft (1890–1937), Ameerika õudus- ja ulmekirjanik, kes ei olnud oma eluajal kuigi populaarne, kuid on mõjutanud oluliselt hilisemat kirjandust. Vt. nt. M. Houellebecq. Maailma vastu, elu vastu. – LR 2016, nr. 38–39.

⁴ Jutt on Marguerite Yourcenari (1903–1987) romaani „L'Œuvre au noir“ (esmatrükk 1968) tõlkest saksa keelde („Die schwarze Flamme“), mis K. Kirde seletuse kohaselt Ristikivi loominguga sobitades kirjeldab põhjalikult ühe fiktiivse alkeemiku ja „nõiduse õpilase“ elukäiku.

⁵ Ameerika kirjanik Ray Bradbury (1920–2012) on tõenäoliselt ainus stiilipuhas ulmekirjanik, kes Ristikivi arhiivipärandis tunnustavat märkimist leiab. Valides ja soovitades Rootsis pagulaste hulgas tekkinud ja eriti krimikirjandusele pühendunud lugemisringi jaoks raamatuid, eelistas ta 1961. aastal Bradbury rootsi keeles ilmunud jutukogu „Illustreeritud mees“ rootsi autoritele. 1965. aastal, laenates raamatukogust Bradbury „The Silver Locust“ („Hõbedased rohutirtsud“, hiljem tuntum ka eesti keeles pealkirjaga „Marsi kroonikad“), kirjutas Ristikivi oma päevikusse: „Lugesin Bradbury „Hõbedasi rohutirtse“ ja mind valdas melanhoolia ja tugev ebatõelise tunne. Kas pole kõik mu sõbradki nagu maskeeritud marsiinimesed, kellest ma kunagi ei tea, mis kuju nad äkki võivad võtta.“ (K. Ristikivi. Päevaraamat 1957–1968. Tallinn: Varrak 2008, lk. 703).

⁶ Viiteid Ristikivi Isaac Asimovi (1920–1992) konkreetsete teoste lugemisele pole õnnestunud leida.

13.5.1973

Lugupeetud härra Kalju Kirde!

Palju tänu Teile nii raamatute kui ka kirja eest, mis juba ammu kohale jõudsid. Panin Teile umbes kuu aega tagasi oma „Kahekordse mängu“ posti ja mul oli kavatsus otsekohe kirjutada. Aga kahjuks on nii palju takistusi vahele tulnud, et ma alles nüüd nii kaugele jõuan. Ma ei ole selletõttu ka saanud Teie poolt saadetud raamatutega lähemalt tutvuda, kuigi kiusatus on olnud suur. Siiski – huvitaval kombel oli see just Jean Ray raamat⁷, mis mind kõigepealt lugema meelitas – enne veel kui olin saanud Teie kirja. See oli tõepoolest meeldiv üllatus. Kui ma olen aega saanud ka teisi raamatuid lugeda, kirjutaksin meeleldi veidi pikemalt oma muljetest – kui need nüüd midagi ütlevad.

Nüüd on ka meie mõlema esimene juhtija hirmu ja õuduse juttude juure, Johannes Aavik, elavate kirjast lahkunud.⁸ Sel puhul tahtsin küsida, kas Teil on ta viimane tõlgetekogu Poe novellidest, „Enneaegne matmine“, mis ilmus ta 75. sünnipäevaks. Kui ei, kas oleksite sellest huvitatud, sest siis võiksin Teile saata, kuna leidsin, et mul on üks lisaeksemplar. Need on kõik muidugi vanad tuntud lood – esimene novell kogus ongi just „Usheri maja langus“, – aga see on peale muu ka ainus paguluses ilmunud keeleuuenuslik teos.

Rohkem ei oska seekord kirjutada ja aeg ongi juba üsna hiline. Lõpetan veelkordse tänuga kõigi saadetiste eest – ka järelhüüe Otto A. Webermannile jõudis kohale.

Parimate tervitustega
Teie

Karl Ristikivi

23.2.1975

Armas härra Kalju Kirde!

Kahjuks ka seekord jällegi suure hilinemisega tänan Teid jõulutervituse ja raamatute eest. Olin aastavahetusel veidi haiglane – küll mitte midagi tõsist, aga siiski üsna tülikas. Ja sellele on järgnenud võrdlemisi pingutav tööperiood, mis on jätnud vähe aega ja jõudu muudeks ettevõteteks. Pealegi tahtsin meeleldi Teie poolt saadetud raamatuid enne lugeda. Päriselt see pole muidugi õnnestunud – olen saanud neid ainult osaliselt ja üsna pealiskaudselt lugeda. Nii võib juhtuda, et olen Grabinski⁹ suhtes ülekohtune ja eelarvamuslik. Aga mulle tundub, et selles žaanris on anglosaksi kirjanikud siiski klass omaette – välja arvatud vahest üks või teine prantslane. Grabinski on sugestiivne ja värvirikas, kui ta püsib reaalsuse pinnal, aga niipea kui ta üle läheb irreaalsele ja üleloomulikule, puudub tal see eriline „touch“, mis on omane anglosaksidele. Ka Ray novellid tundusid mulle paremad kui ta romaan. Selle kompositsioonilised võtted on huvitavad omast kohast, aga kisivad tähelepanu kõrvale ega lase tekkida sellist otsest painajalikkude meeleolu, mida ootame tüüpiliselt hirmu ja õuduse jutult.

Mulle isiklikult mõjus see lugu siiski erutavalt hoopis teiselt seisukohalt. Täiesti ootamatult leidsin sealt paar motiivi, mis langevad kokku tööga, millega ma ise viimasel ajal olen vaeva näinud. Üks neist on Rosenkreutzi motiiv ja teine antiikaja jumalate degeneratsioon. Süžee on muidugi täiesti erinev, samuti side nende motiivide vahel. Ometi on kahe nii erineva motiivi kokkusattumine tekitanud kuidagi „kõheda“ tunde.

Olen Teile südamest tänulik, et olete mu raamatukogu kahe nii huvitava teosega rikastanud. Ja kuna on liiga hilja, et soovida Teile omalt poolt head uut aastat, piirdun sellega, et soovin Teile ülepea kõike head, tervist ja jõudu edaspidiseks tööks.

Parimate tervitustega
Karl Ristikivi

⁷ Jean Ray oli flaamikeelse Belgia kirjanduse autori Raymondus Joannes de Kremeri (1887–1964) tuntumaid pseudonüüme. Siin on jutt romaanist „Die Gasse der Finsternis“ („La ruelle ténébreuse“, 1932), mille K. Kirde oli Ristikivile saatnud.

⁸ Johannes Aavik suri 18. märtsil 1973.

⁹ Stefan Grabiński (1887–1936), „Poola Poe’ks“ nimetatud õudus- ja ulmekirjanik, seostatud erootika ja sürrealismiga. Tegeles ka parapsühholoogia, maagia ja demonoloogiaga.